

Urbanisme i monument a Catalunya en la segona meitat del segle XIX

Joan GANAU i CASAS
Universitat de Lleida

Els canvis socials i econòmics ocorreguts durant el segle XIX van comportar la introducció d'importants transformacions urbanístiques per adequar la ciutat a les noves necessitats dominants. Diversos problemes de la ciutat reclamaven la recerca de solucions urgents: la millora de la viabilitat dels nuclis urbans, les precàries condicions de vida en els barris obrers —denunciades reiteradament— o, en fi, la necessitat d'encabir la creixent població urbana. La resposta, el conjunt de mesures urbanístiques encaminades a pal·liar aquests dèficits, es concretà en la redacció dels plans de reforma i eixample aprovats per la majoria de ciutats catalanes durant la segona meitat del segle.

La materialització d'aquests projectes significava, en tots els casos, la introducció d'importants canvis físics en les ciutats. Les reformes interiors, amb l'afany d'incrementar la connectivitat dels punts centrals de la ciutat i d'aplicar una trama geomètrica en els carrers del nucli antic, comportaven l'enderrocament de nombroses edificacions. Per la seva banda, l'aplicació dels plans d'eixample pressuposava la desaparició de les muralles que frenaven l'expansió de la ciutat més enllà dels seus límits.

Totes dues actuacions comportaven, doncs, la desaparició de nombroses construccions en els nuclis urbans que, amb la lògica excepció dels propietaris afectats, va ser generalment acceptada com un preu a pagar per aconseguir el progrés de la ciutat. No obstant això, quan aquests canvis físics afectaven construccions de valor monumental, la valoració no va ser tan unànime. Si d'una banda existien avantatges evidents per a l'obtenció de nous espais al centre de la ciutat, d'altra banda, aquests avantatges eren contrarestats per les pèrdues històriques i artístiques que, de forma definitiva, suposaven les demolicions.

Si hom analitza des d'avui els resultats del procés, pot semblar que el primer argument

va ser el determinant. De fet, sovint s'ha criticat l'urbanisme vuitcentista per la seva acció demolidora i per la insensibilitat dels seus promotors davant el valor dels edificis. Com veurem tot seguit, però, aquesta crítica, que pot ser radical si es parteix de la consideració actual del monument, ha de ser forçosament matisada quan s'analitza aquella pràctica urbanística des dels valors que la van informar en el seu moment.

1. La preocupació per la conservació dels monuments

Durant la primera meitat del segle XIX la lenta superació de la societat de l'Antic Règim va comportar, entre altres coses, l'alliberament de molts espais urbans ocupats per l'església regular: d'una banda, a través de manifestacions anticlericals més o menys espontànies, com les cremes de convents ocorregudes l'estiu de 1835 a diverses ciutats catalanes. D'altra banda, mercès a mesures legals que van permetre endegar el llarg procés de la desamortització. La desaparició de nombrosos convents s'aprofità per a l'obertura de nous espais lliures que alleugerissin l'atapeïment de la ciutat o per a l'establiment de nous equipaments urbans.

Paral·lelament, però, la valoració romàntica del passat i l'auge dels estudis històrics i arqueològics van fer néixer en les primeres dècades del segle XIX una nova sensibilitat davant els monuments antics. Era un corrent que, iniciat pels principals autors del romanticisme europeu, des de Chateaubriand a V. Hugo, i continuat a casa nostra per autors com P. Piferrer, J. M. Quadrado o M. Milà, maldava per la conservació dels valors artístics i històrics continguts en les pedres dels vells monuments.

La reacció davant les abundants destruccions que comportà la desamortització, recolzada en aquesta major valoració del fet monumental, va conduir a l'adopció, en el segon quart del segle, de mesures concretes per aturar aquestes destruccions. La principal actuació en aquest sentit va ser la creació, l'any 1844, de les Comissions de Monuments, coincidint amb l'arribada dels moderats al poder. Aquestes comissions preniën com a model la *Comission des Monuments Historiques* francesa, creada l'any 1837, i van adoptar l'organització de la nova divisió provincial com a estructura territorial. No obstant els bons principis que regiren la seva creació, el cert és que no obeïa a una acció governamental realment decidida per la conservació dels monuments. Primerament, mancava una legislació sobre conservació del patrimoni que proporcionés fonament a les seves accions. En segon lloc, els seus membres ho eren a títol honorífic i no existia cap estructura administrativa professionalitzada per donar suport. En tercer lloc, la manca total de recursos va ser una constant que acompanyà aquestes comissions al llarg de la seva existència. Tot plegat va fer que l'activitat d'aquests organismes fos, en conjunt, molt limitada i en cas s'arribessin a assolir els objectius fixats en un principi.

Malgrat això, cal dir que la desconexió entre cada una de les comissions va provocar importants diferències provincials. Així, a Catalunya, mentre les comissions de Lleida i Barcelona van tenir una activitat limitada, les de Tarragona i Girona van demostrar, durant el segle XIX, un major compliment de la tasca encomanada. Però, això sí, en tots els casos la seva labor es concentrà, pràcticament de forma exclusiva, en la restauració dels principals monestirs medievals catalans (Ripoll, Poblet, Santes Creus, Sant Cugat), on abocaren tots els seus esforços i recursos.

En canvi, les actuacions en l'interior de les ciutats van ser molt més escasses. Únicament la comissió de Tarragona tingué un paper rellevant en la conservació de les restes romanes de la ciutat —incloses les muralles—. A Barcelona, en canvi, malgrat les gestions efectuades, tot just es pogué aturar algun dels enderrocs previstos pel govern instal·lat a la Casa de la Ciutat a partir de 1868 (Sant Miquel, Santa Maria de Jonqueres o Sant Joan van desaparèixer en aquells anys). A Girona, totes les preocupacions urbanes de la comissió durant el segle XIX es limitaren a la restauració del monestir romànic de Sant Pere de Galligants per establir-hi un museu. A Lleida, finalment, la Comissió de Monuments, amb prou feines va fer res pel principal monument de la ciutat, la Seu Vella, únic monument arquitectònic pel qual mostrà un interès continuat.

Durant l'època de la Restauració, van sorgir a Catalunya vàries entitats, sovint lligades al catalanisme naixent, que, obeint a objectius diversos, compartien l'interès pels monuments del passat. Per sobre de totes, destaquen les associacions excursionistes que des d'un principi van desplegar una intensa activitat en favor de la conservació arquitectònica, al temps que criticaven les Comissions de Monuments per les escasses mostres que donaven de la seva existència.

No obstant això, les principals preocupacions dels excursionistes es continuaren concentrant en els monuments allunyats dels centres urbans: monestirs, esglésies romàniques i altres construccions artístiques situades normalment en el camp o en petits nuclis rurals. La ciutat continuava sent un terreny menys abonat per a les reclamacions conservacionistes. En el món rural, el salvament d'un monument consistia a preservar-lo dels efectes causats pel temps i els elements naturals o, com a molt, de les rapinyes dels habitants dels pobles veïns. A la ciutat, en canvi, els interessos eren més enfrontats. La desaparició d'un monument depenia molt sovint de decisions polítiques que responien a interessos econòmics i socials que generalment pesaven més que la conservació dels monuments.

Com a exemple d'això es pot esmentar el fet que el Centre Excursionista de Catalunya, al mateix temps que realitzava una important tasca estudiant els monuments catalans i vetllant per la seva conservació, abans de l'inici de les obres l'any 1907, mai no criticà els enderrocs projectats per la reforma de Barcelona. Fins i tot quan —començades les demolicions per obrir la Via Laietana— van enviar una comunicació a l'Ajuntament sobre aquest tema, ho van fer de forma tímida, demanant que s'acceleressin les obres («seria una veritable llàstima que carrers que poden tenir molta bellesa pels venerables monuments que s'ovirarien, hagin d'esperar durant temps, que poden ésser llunyans, tancats per casals sense cap valor artístic»), però vigilant en tot moment de no fer «la més petita censura a la forma com se realisa la Reforma».¹ Caldria esperar a 1911, quan algunes entitats barcelonines s'adreçaren a l'Ajuntament de Barcelona demanant la rectificació del projecte Baixeras,² perquè es comencés a qüestionar l'oportunitat d'aplicar aquell projecte redactat trenta anys enrera.

2. La valoració de les muralles

Els canvis d'estratègia militars van provocar que durant la segona meitat del segle XIX, després de la guerra del Francès, les muralles anessin perdent progressivament llur funció defensiva. Al mateix temps, el creixement demogràfic a què estaven assistint les principals

ciutats catalanes reclamava la necessitat d'eliminar les fortificacions per possibilitar l'eixample més enllà dels límits del recinte murat.

Aquesta situació va fer sorgir nombrosos clams en favor de la demolició de les muralles. El cas més significatiu, i també el més conegut, és el de Barcelona. La major industrialització havia causat un espectacular augment de la població que accelerava un procés de densificació pràcticament insostenible. Amb l'ànim de cercar solucions, l'any 1840 l'Ajuntament convocà un concurs de treballs per respondre la pregunta: «¿Qué ventajas reportaría a Barcelona, y especialmente a su industria, la demolición de las murallas que circuyen la ciudad?». La memòria premiada, escrita per P. F. de Monlau,³ era encapçalada, per un significatiu «Abajo las murallas!!» que resumia prou bé l'estat d'opinió existent a Barcelona en aquells moments. En l'obra, aquest metge barcelonès reclamava la necessitat urgent d'enderrocar les muralles pels beneficis de tota mena que reportaria a la ciutat:

«las ventajas que reportaría [a] Barcelona en general, y su industria en particular, son infinitas, y todas de consideración. Más aún, el derribo de las murallas es no sólo ventajoso, sino hasta necesario hoy día, e inevitable dentro de un plazo que ahora no es fácil designar, pero que tal vez cumplir más pronto de lo que muchos creen. Y por último, las objeciones que pueden suscitarse contra la demolición de nuestros muros son insignificantes, inatendibles, y una corroboración más bien de la necesidad de echar abajo ese cinto de piedra que nos martiriza»⁴

La generalització d'aquesta reclamació en els anys posteriors va conduir al fet que, durant la segona meitat del segle passat, pràcticament totes les ciutats catalanes endeguessin l'enderroc de les seves muralles: Barcelona i Tarragona (1854), Lleida (1861), Tortosa (1868), Girona (1869)...

Això no obstant, aquesta percepció de les muralles tot i ser la més general, no era pas l'única. De fet, tal com ha destacat recentment M. M. Serrano, fins ben entrat el segle XIX la muralla va ser contemplada per molts autors com un monument històric que calia conservar. Les muralles eren el relict d'un passat gloriós. Destruir-les significava trencar amb aquest passat, perdre la grandesa i degradar la ciutat a la categoria de llogarret.⁵ Va ser precisament el procés d'industrialització i la densificació dels nuclis urbans, el que va fer que, en pocs anys, les mateixes muralles que havien estat descrites com el collar de perles que adornava la ciutat, es convertissin en un cinyell maleït, que havia de desaparèixer perquè la constrenyia i impedia el seu eixamplament. Així, els murs medievals i moderns de moltes ciutats catalanes —aquells que constituïen el cinturó més perifèric— van començar a desplomar-se enmig d'un ambient clarament hostil a la seva pervivència (si exceptuem, és clar, les repetides queixes llançades des de l'estament militar).

Les opinions eren, en canvi, molt diferents respecte al futur de les muralles més antigues —ibèriques o romanes—. En aquest cas, l'antigor contiguda en les seves pedres era motiu suficient perquè, des dels sectors més preocupats per l'arqueologia, se'n demanés la conservació. De vegades, el perímetre d'aquests murs més antics havia estat àmpliament sobrepasat per l'expansió moderna de la ciutat; restaven com a petites fortificacions interiors o havien estat aprofitades per la construcció d'edificis més moderns que, com passava a Barcelona, les ocultaven. En aquests casos, la seva conservació no corria perill. En altres ciutats, però, els murs romans o ibers encara formaven part del seu aparell de-

fensiu, de les fortificacions més exteriors. Aquí, les polèmiques entre els partidaris de l'enderroc i els defensors de la conservació, que consideraven les muralles com a part del patrimoni històric de la ciutat, van ser freqüents. L'estudi de dos ciutats —Tarragona i Girona— que passats els anys van continuar conservant les restes de llurs muralles romanes, pot expressar prou bé el contingut d'aquests debats

L'any 1855, l'Ajuntament de Girona sol·licità l'enderroc de les muralles, que no va ser aprovat, però, fins l'any 1869, i només per a les muralles del riu, la desaparició de les quals, com ha dit J. Fabre, va respondre més a motius estètics que a veritables necessitats urbanístiques.⁶ Les fortificacions que realment frenaven l'expansió de Girona eren els murs i baluards del Mercadal que la separaven de la plana que s'estén a l'esquerra del Ter. Les reiterades peticions de la ciutat per aconseguir el permís d'enderroc xocaven sempre amb la contumàcia negativa de les autoritats militars a concedir-lo. D'una banda, la situació de Girona en zona de marca, la condició de plaça forta propera a la frontera amb França, probablement pesava en les consideracions dels militars. D'altra banda, existia un contenciós entre aquest estament i la ciutat sobre la propietat dels terrenys de les fortificacions. Tot plegat va fer que el tema de la desaparició de les muralles gironines s'allargués desmesuradament. L'enderroc, que no s'inicià fins a començaments d'aquest segle, s'allargà durant dècades. Els últims baluards van desaparèixer en els anys trenta, durant el període de la República.

Mentrestant, però, a finals del segle XIX, les valoracions sobre les muralles de Girona eren molt enfrontades. Així d'una banda, la necessitat d'enderrocar-les era força clara. L'any 1890, el *Diario de Gerona* publicava:

«Indiscutiblemente ese es el asunto de más interés para nuestra ciudad. El derribo de ese cinturón de piedra que la oprime, que la ahoga no permitiendo que adquiera el desarrollo propio de toda capital que siente las necesidades de la vida moderna, es la más trascendental de las cuestiones que pueden ponerse sobre el tapete (...) Es en este concepto que todo cuanto se haga para alcanzar la anhelada desaparición de dichas murallas ha de merecer del vecindario gratitud sin límites, sin que para lograrlo tenga que reparar el municipio en sacrificios de ninguna clase, dentro de un orden racional, por que [no] ha de hallar sino inmediata pronta compensación»⁷

La postura dels historiadors i homes de lletres locals era, però, tota una altra. Lluny de reclamar l'enderroc, veien en cada pedra de les velles muralles una part de la història de la ciutat que calia conservar. Laferrissada defensa dels gironins durant els setges de l'exèrcit francès el 1809 va generar una gran quantitat de literatura durant el segle XIX. L'heroica defensa de la ciutat —la immortal Girona— es convertí en un mite i la muralla, com a protagonista callada d'aquell episodi gloriós, assolí la funció de símbol de la història de la ciutat.

Així les coses, no es d'estranyar, que durant els anys vuitanta, pràcticament al mateix temps que el *Diario de Gerona* demanava la imminent demolició dels murs, en el *Certamen de la Asociación Literaria*, es premiessin tres poemes dedicats a les muralles de Girona.⁸ Les inflamades evocacions històriques dels poetes gironins recordaven l'origen romà de les muralles, repassaven tots els setges que havien ressitit heroicament en el passat i les acabaven erigint en el baluard de la defensa de la pàtria catalana. També des de la *Revista de Girona*, i fins i tot des de Barcelona, a la *Renaixensa*, es llançaven afirmacions sobre el poder evocatiu d'aquelles pedres:

«es constante e indeleble la impresión o efecto de magestad sencilla que producen estas murallas y torres: como una legión de esos seres alados de forma humana y vida eterna en que la fantasía del hombre ha simbolizado las ideas, aspiraciones y esperzas sublimes, se ciernen sobre los antiguos muros y torreones de Gerona casi todos los grandes recuerdos e imágenes de la historia nacional de Cataluña».⁹

Aquestes connotacions històriques de les fortificacions gironines, amb el temps, van anar guanyant terreny als desitjos d'enderrocar-les. La tardana concessió dels permisos va permetre que la demolició dels murs que tancaven Girona s'iniciés en una època en què la conservació de les muralles començava a ser un fet acceptat. Així, a partir dels anys vint, al mateix temps que els murs moderns del mercadal anaven caient per donar pas a l'eixample Campllonch (aprovat l'any 1909), s'endegaren campanyes per a l'estudi arqueològic de les muralles romanes i medievals que van ajudar a revaloritzar-les, al temps que hi hagué intenses campanyes per aconseguir la seva conservació. S'iniciava una nova etapa que donaria pas a la restauració de les muralles i que, d'alguna manera, culminaria l'any 1964 amb la inauguració del Passeig Arqueològic.

En el cas de Tarragona, la demolició de les fortificacions, s'inicià l'any 1854. Es començà enderrocant la muralla de Sant Joan, aixecada al segle XVII, que tancava la ciutat per la banda de migdia. Aquest fet va permetre que, a partir de 1857 s'apliqués el pla d'eixample Criviller-Romero que, estructurant la ciutat al voltant d'un eix central —la Rambla—, pretenia unir la part alta de Tarragona amb la nova població del port.¹¹ Més que d'un eixample, però, es tractava de la connexió de dos nuclis consolidats de la ciutat mitjançant la supressió d'una muralla interna. La ciutat encara continuava abraçada per línia de fortificacions exteriors que li impedien l'expansió.

Durant una dècada, la pressió dels militars va refrenar l'interès ciutadà per veure's lliure de fortificacions. A finals de 1868, però, la Junta Revolucionària de Tarragona inicià un vast programa de reformes urbanístiques, entre les quals figurava la total desaparició de les muralles. Ara bé, si els enderrocs de 1854 s'havien produït sense oposició, en aquesta ocasió, la mesura, que incloïa la demolició dels panys ciclopis i romans, va provocar la immediata protesta de la Comissió de Monuments de Tarragona (i, sobretot, de l'actiu membre Bonaventura Hernández Sanahuja que també ocupava el càrrec d'Inspector de Monuments), demanant que, per la gran pèrdua històrica que suposaria, s'aturés la demolició.¹²

«Tarragona tiene perfectamente marcados en sus murallas, como en todo su suelo, como encima y debajo de él, las huellas de todas las civilizaciones que sobre ella han pasado: allí subsisten en el mejor estado de conservación los muros ciclópeos, los de Escipiones, los de Augusto, los de Adriano, no escaseando tampoco en ellos los vestigios árabes y de la edad media: demoler estos venerables restos que tanto ennoblecen a Tarragona, precisamente en una época en que todas las naciones cultas buscan estudiar con avidez, veneran y conservan con religioso respeto todo cuanto conduce a la ilustración de los pueblos y a mantener vivo el recuerdo de su grandeza y de sus glorias, valdría tanto como dar a esas mismas naciones, que con frecuencia nos motejan de ignorantes, un sólido punto de apoyo en que fundar sus argumentos».¹³

La intervenció de les Reials Acadèmies de Madrid i del Ministeri de Foment, arran dels informes adreçats per l'esmentada comissió, va aconseguir aturar l'enderroc de les velles muralles.

Però només fou una victòria momentània. El desembre de 1870, l'Administració Econòmica provincial tornà a posar a la venda el conjunt de fortificacions de la ciutat. De nou, la reacció de les entitats tarragonines preocupades per la conservació de les muralles —en aquesta ocasió s'afegí a la protesta la Societat Arqueològica Tarraconense—, no es va fer esperar. D'una banda, s'inicià una campanya a la premsa de Tarragona i Barcelona per reivindicar la vàlua històrica de les pedres que envoltaven l'antiga Tarraco i la irreparable pèrdua que significaria la seva destrucció.¹⁴ D'altra banda, les dues entitats esmentades van publicar sengles comunicats¹⁵ en què demanaven la paralització de tot el procés d'enderroc, argumentant que Tarragona encara disposava de prou espai intramurs per créixer¹⁶ i, sobretot, apel·lant als records històrics que contenien aquelles muralles. D'una banda, constituïen el principal relict del passat gloriós de la ciutat, quan va ser capital de la Tarraconense, que el temps i moltes guerres no havien conseguit esborrar. D'altra banda, per la seva construcció ciclòpia posseïen un excepcional interès arqueològic que depassava la pròpia ciutat. Les muralles de Tarragona —a diferència de l'interès fonamentalment local de les muralles gironines— pertanyien a la història universal i eren visitades, admirades i estudiades per gent procedent de tot el món. El fet que, després de tants segles de pervivència, just en el moment que els pobles més avançats començaven a conservar els seus monuments, es poguessin arribar a enderrocar en nom del progrés, els inquietava profundament:

«¿Qué le quedará a Tarragona de su antigua gloria —es preguntava B. Hernández Sanahuja— si acaban de desaparecer esas piedras en las que la mano del tiempo ha impreso el sello de su remoto origen? ¿Qué podremos enseñar a los extranjeros que con tanta frecuencia nos visitan para contemplar los restos de la ciudad que dio nombre a la España? Casas de cartón, paseos sin árboles, jardines sin flores, edificios de pobre gusto arquitectónico, que los mismos extranjeros no se dignarán mirar porque tendrán muy poco o nada que ver o estudiar en ellos».¹⁷

Tota aquesta pressió va aconseguir que, de moment, se salvessin les muralles romanes. L'any 1884 la declaració de Monument Nacional va allunyar definitivament el perill d'enderroc. Les muralles gràcies al canvi de la tradicional funció defensiva per l'ornamental, continuaren dretes en el mateix estat fins que més endavant —a partir dels anys vint— s'inicià una lenta tasca de restauració. Mentrestant, la resta de fortificacions de Tarragona que no podien acreditar un origen tan llunyà van anar caient, poc a poc, per deixar pas lliure a l'expansió de la ciutat.

3. La reforma interior i els monuments

De forma paral·lela a l'establiment de plans d'eixample, l'urbanisme vuitcentista, en el seu afany de renovar totalment les ciutats, va impulsar la redacció de projectes de reforma interior que pretenien la millora del teixit urbà existent. Tot i que a moltes ciutats catalanes aquests plans de reforma sovint es quedaren en mers canvis d'alineacions, en ocasions també es projectà l'obertura de nous carrers en el centre de la ciutat. En aquests casos, l'impacte en la ciutat consolidada era molt superior a les planificacions *ex-novo* dels eixamples. L'aplicació dels projectes de reforma representaven la penetració del traçat geomètric en el teixit antic de la ciutat. Una operació d'esventrament, sovint traumàtica, que afectava les construccions urbanes de forma indiscriminada.

Aquests projectes vuicentistes que feien taula rasa de l'edificació existent van tenir nombroses crítiques —el ressò de les quals arriba fins a nosaltres— per part de l'urbanisme neoromàntic de començaments de segle. Jeroni Martorell, un dels màxims representants d'aquest urbanisme a Catalunya, l'any 1915 descrivia així les reformes urbanes del segle passat:

«Era una verdadera mutilación, efectuada en la entraña viva de la ciudad, el empleo de los métodos geométricos rectilíneos, empleados, casi exclusivamente, treinta años atrás. Por la línea recta todo era sacrificado: monumentos, recuerdos históricos, tradiciones cívicas, carácter local de la urbanización. Se violentaba la naturaleza propia de la ciudad con soluciones arbitrarias, desligadas en absoluto de la esencia de su estructura urbana».

Efectivament, cal pensar que en l'urbanisme progressista del XIX el pes dels criteris econòmics, socials i higienistes, a l'interior de la ciutat, era molt superior a les consideracions respecte a la conservació dels monuments. Així, el fet monumental era oblidat i se supeditava en tot moment a les reformes que calia introduir a la ciutat. En aquest sentit, és molt significatiu com l'autor del projecte d'eixample i reforma de Barcelona, Ildefons Cerdà, reconeixia la dimensió històrica de les ciutats, les quals contemplava «como esos monumentos históricos en que cada generación, cada siglo, cada civilización ha ido poniendo al pasar una nueva piedra». ¹⁸ En canvi, en la justificació de la reforma de Barcelona, no es qüestionava en cap moment el fet de destruir part d'aquesta herència de la ciutat. Les necessitats de reforma s'imposaven:

«en una época en que las poblaciones todas tienen necesidad de una expansión tan grande, y en la cual es sabido de todos la insalubridad, el sufrimiento y la miseria que se albergan y anidan en esas ciudades que nos ha legado la edad media, el no descargar sobre ellas el martillo de la demolición y la reforma sería, más bien que un anacronismo injustificable, una verdadera iniquidad» ¹⁹

Aquests mateixos plantejaments eren encara més explícits, si cap, en una memòria escrita un any després per D. J. Ballester, on dissenyava un pla de millores urbanes de Lleida per situar la ciutat «a la altura que reclaman sus circunstancias y de las colosales obras que se están verificando a su alrededor». ²⁰ Entre les actuacions que proposava, n'hi havia dues que afectaven plenament els monuments de la ciutat. La primera era la venda del solar de l'edifici gòtic que des del segle XIII ocupava la Paeria. Segons aquest autor, les successives reformes l'havien convertit en «un edificio que no tiene hoy ninguna de las circunstancias de que debe estar adornada una casa de esta naturaleza». Per contra, els diners obtinguts amb la venda podrien ser reinvertits per l'Ajuntament en la millora d'altres aspectes de la ciutat. ²¹ La segona era la reforma de la plaça de Sant Joan, per proporcionar major espai al mercat, que implicava l'enderroc de l'església romànica que la presidia. ²² Això sí, D. J. Ballester no s'oblidava del valor monumental d'aquesta església i recomanava «que se procurase conservar en el nuevo templo, como un recuerdo artístico, la actual portada principal de la iglesia, modelo hermoso y original de la arquitectura bizantina en esta Ciudad».

Paradoxalment, però, i malgrat el que pugui fer suposar aquesta memòria, D.J. Ballester era un clar defensor dels monuments i un actiu membre de la Comissió de Monuments de Lleida, a la qual llegà quan morí una generosa dotació —fet totalment inaudit en la història de les Comissions de Monuments catalanes— perquè l'esmercés en la conservació de monuments i en la construcció d'un museu. ²³

Una idea similar del fet monumental va inspirar A. Baixeras en la redacció del seu pla de reforma de Barcelona de l'any 1879; un projecte que seguia molt de prop la línia esboçada vint anys abans per I. Cerdà però sobre el qual, en ser el que es va acabar aplicant, plourien posteriorment totes les crítiques dels urbanistes barcelonins del segle XX. En efecte, Baixeras, amb els nous carrers que traçava en el projecte de reforma, preveia la total demolició d'edificis com els hospitals de la Santa Creu i de Sant Pau i n'afectava d'altres com ara les drassanes. D'altra banda, el pla suposava la destrucció de la trama medieval de la ciutat, que era substituïda per una trama ortogonal secundària en extenses àrees de la ciutat. En canvi, no és cert que A. Baixeras no va tenir en compte els monuments de la ciutat. El que ocorre, és que Baixeras partia, en la redacció del seu pla de reforma, d'una idea compartida pràcticament per tothom en aquell moment: l'escassetat d'edificis de valor històric i artístic de Barcelona. Com ha destacat A. Florensa,²⁴ els edificis de Barcelona generalment considerats com a monuments arquitectònics en aquella època eren la Catedral, l'església gòtica de Santa Maria del Mar, del Pi, Santa Àgata, les seus de l'Ajuntament i la Diputació, i poca cosa més. Per això, Baixeras podia afirmar que:

«En Barcelona son escasas las obras de arte arquitectónico, y las pocas que existen, algunas de ellas verdaderas joyas, están mal emplazadas, o medio tapiadas, y tan escondidas que parece se avergüenzan de estar en medio de un pueblo que tan poco aprecio sabe hacer de su mérito.»²⁵

Aquesta percepció del fet monumental conduïa A. Baixeras a diferenciar la ciutat en dues grans zones. En la zona del raval (els districtes 3 i 4), els edificis «no tan solo no tienen condiciones históricas, ni artísticas, sino que la mayor parte de ellos ni siquiera reúnen buenas condiciones para los usos a que están destinados». D'aquí que plantegés el trasllat d'aquests usos a altres zones de la ciutat, alliberant espais ocupats per edificis públics que podien proporcionar una major higiene i viabilitat.

La situació era ben diferent en els districtes primer i segon, la part més antiga de Barcelona, on es trobaven «cuasi todos los edificios públicos que encierra la ciudad, con carácter histórico o monumental». Aquí, els monuments, no només calia conservar-los, «sino que importa rodearles así como poner de relieve, en cuanto sea posible, todas las bellezas arquitectónicas.» Així, A. Baixeras, en el seu projecte, proposava alliberar els monuments de les construccions de l'entorn que els tapaven o ensombrien per deixar-los exempts, voltats de àmplies zones —de vegades ajardinades—, potenciar-los i dotar-los de perspectiva suficient «para que sus bellezas puedan cómodamente verse y estudiarse». Això ho feia amb les esglésies de Santa Maria del Mar i del Pi, les quals potenciava amb la creació d'una gran plaça al seu voltant i, sobretot, amb l'edifici de la Catedral que es volia posar en relleu amb l'enderroc dels edificis de l'entorn.

Aquestes idees s'avenien perfectament amb els plantejaments arquitectònics i urbanístics d'altres països europeus. D'una banda, aquest era el tractament que els principals arquitectes del moment havien adoptat en les seves restauracions monumentals, com ara les intervencions realitzades per E. Viollet-le-Duc i els seus seguidors en les principals mostres del gòtic francès. D'altra banda, el baró de Haussmann, va aplicar sistemàticament un concepció similar, procedent de l'escola Beaux Arts i del mateix Viollet-le-Duc, en la reforma de París: potenciar alguns monuments, aïllant-los i situant-los com a punts focals visibles des de llarga distància. Al mateix temps, enderrocava molts altres edificis

antics que per a ell, però, no es podien considerar monuments: «Però, companys —responia Haussmann als atacs dels seus detractors per les demolicions realitzades al centre de París—, vosaltres, que sembla que no hagi vist res més enllà de les tenebres de la vostra biblioteca, esmenteu-me un sol monument antic interessant, un sol edifici de valor artístic, que hagi destruït la meua administració».²⁶

L'èxit de l'experiència parisenca va fer que moltes ciutats europees la prenguessin com a model de reforma urbana, entre elles Barcelona. Aquí, els mateixos plantejaments respecte els monuments no només eren defensats per A. Baixeras, sinó que també van ser compartits pels arquitectes més importants.

Un bon exemple és l'article de L. Domènech i Montaner «Reforma de Barcelona», publicat l'any 1879 a *La Renaixensa*.²⁷ Amb aquest text, pràcticament coincident en el temps amb la presentació del pla Baixeras, L. Domènech participava en la polèmica existent a la ciutat en aquells anys sobre el futur de la reforma. Domènech, proposava que la reforma havia de consistir en el reforçament de l'estructura que tenien els carrers de la ciutat (una combinació d'estructura radial i ortogonal) a través de l'ampliació dels carrers radials, l'obertura de les tres vies proposades per Cerdà —que acabarien de completar la trama ortogonal— i la potenciació del centre de la ciutat, entre la plaça de Sant Jaume i el portal de l'Àngel. En canvi, negava l'oportunitat de realitzar la reforma dràstica, com proposava Baixeras, fent taula rasa de les illes de cases del centre de la ciutat per convertir-les en quadrícules similars a les de l'eixample.

En la qüestió monumental, però, la coincidència amb el projecte d'A. Baixeras era molt important. D'una banda, criticava el costum barceloní d'acabar els carrers «al *no res*» i suggeria que, com en altres països, «la grans vies acabin ab un punt de vista notable» com ara monuments o parcs. D'altra banda, proposava, com Baixeras, la introducció d'una gran reforma al cor de la ciutat, enderrocant totes les edificacions entre l'absis de la catedral i la plaça de Sant Jaume (les illes de cases compreses entre els carrers Pietat i Veguer i la plaça de Sant Just). Amb aquesta transformació, que hauria arrasat el que avui constitueix el nucli del Barri Gòtic barceloní, Domènech pretenia reforçar la centralitat d'aquest punt de la ciutat: convertir l'antiga acròpoli —el Mons Tàber— en la nova àgora de Barcelona. Enmig, presidint la plaça, les tres columnes romanes completaven l'efecte escenogràfic. Domènech, que comprenia les dificultats de dur a terme aquesta proposta, la presentava com un somni:

«La gran plassa central la veyem entera, complerta, com cap ciutat del món la pot presentar més nutrida de majestat, de recorts y de bellesa. Tots los edificis privats compresos d'una part desde la Casa de la Ciutat y la Diputació fins la plasa del Angel y de l'altre part desde la Catedral, la Corona d'Aragó y Sta. Agueda fins a S. Just han desaparecut. Salvats los desnivells ab ampla combinació de escalinatas y rampas, de lo cuadrat grandióis que queda se veu lo lluny a l'últim de llargas y magestuosas vias, las estacions dels camins que nos demanan nostres productes, los nous parchs, la nova ciutat, lo port y lo mar que un dia dominàrem y al nostre entorn cap al nord la Catedral nos mostra las magistralment combinadas massas de son àbside sobrepujadas per los fermes campanars, banyant en lo blau del cel sas caladas branques que lluhèn al sol com diademas; a son costat l'antich Palau dels Reys d'Aragó, de severa bellesa, no alberga ja l'Archiu ni lo Convent als que s'ha buscat més segura y retirada custòdia. L'antich Tinell major torna a ser la sala del Borboll de la Nova Audiència a la que se puja desde la plassa per ampla escalinata que acaba en la porta principal d'una nova

fachada compresa entre l'archiu actual y la capella coronada de Sta. Agueda; al mitxdia la primera iglesia de Barcelona, reconstruïda en la flor de la edat mitjana alsa també una nova fachada lateral y allá a occident, com lo sol esmortuït que se pon per aparéixer més brillant l'endemà, a l'esquerra l'antich casal del Consell, a la dreta lo imponent Palau de la poderosa Generalitat de Catalunya, restaurat y en cabal possessió de nostra Diputació provincial.

Y dretas; en mitx de la grandiosa plassa, en lo mateix lloch que mils anys fa ocupan, com trofeos de nostra remotíssima grandesa, se aixecan las gegantinas columnas del antich temple romá.

Ja ho habem dit es un somni. Més —es tan bonich per nosaltres!».

Hem presentat aquest text de Lluís Domènech, precisament per la coneguda filiació historicista d'aquest arquitecte i pel respecte que mostrà amb freqüència pels monuments. Era, però, la visió dominant en el moment. Només mereixien la consideració de monument els edificis més significatius de la ciutat. Encara havien de passar unes dècades perquè els edificis històrics secundaris o les trames dels carrers fossin dignes de conservació; i encara més per arribar a la creació de la imatge gòtica de la Barcelona actual centrada, precisament, en aquella zona.

Mentrestant, pocs anys després d'aquesta visió onírica de L. Domènech, un altre autor força significatiu, el poeta Jacint Verdaguer, incloïa en la coneguda «Oda a Barcelona» la mateixa visió:²⁸

*«Sant Jordi de l'Audiència vol veure Santa Clara;
l'antic Palau dels Comtes enyora el del Consell.
Oh! aterra eixa cortina de cases que separa
l'estàtua de Don Jaume del seu reial Tinell.*

*Enmig d'aqueixa plaça, que no tindrà segona,
les tres columnes d'Hércules quan miri el viaiger
creurà veure les Gràcies, per fer-te de corona,
de braços enllaçades, dansant en ton verger.*

*Aplica a tos nous barris, aqueix immens escaire,
vestigi de l'acròpolis que Roma te deixà;
per eix gran pòrtic deixa passar la llum i l'aire;
la Creu res ha de témer d'un trípode pagà.»*

Aquesta valoració excepcional de la catedral de Barcelona i de les columnes romanes —única resta evident del passat romà de la ciutat— s'adiu perfectament amb altres intervencions. Era l'època en què Elies Rogent, a proposta del bisbe J. Morgades iniciava la restauració-reconstrucció del monestir de Ripoll en la puresa del romànic olibià. També, sense anar més lluny, en els mateixos anys la intel·lectualitat barcelonesa iniciava una llarga i aspra polèmica sobre l'acabament de la façana de la catedral. Aquests eren els monuments on se centraven tots els esforços i els diners en aquell moment perquè eren singulars, excepcionals. En canvi, les edificacions amenaçades per la reforma no tenien cap valor artístic.

Fins i tot la mateixa Real Academia de Bellas Artes de San Fernando, la màxima corpo-

ració encarregada de vetllar pels monuments de l'Estat i que sempre es mostrà tan recelosa respecte a les obres de la façana de la catedral de Barcelona, celebrava en un informe que els carrers del projecte d'A. Baixeras travessessin la ciutat «*sin atentar ni destruir edificios monumentales*». Segons afirmava S. Avalos, la gran via A (l'única que finalment es va obrir) «no destruye más que la iglesia o capilla de Santa Marta, de escasas dimensiones y de *ningun mérito ni valor artístico*». La gran via B «se abre paso a través de la Casa de Caridad, parte del Hospital de Santa Cruz, del Militar y del fuerte de Atarazanas, llamado a demolerse por inútil». Finalment, la gran via C, travessava la ciutat en sentit transversal «destruyendo únicamente el pequeño Hospital de San Severo».²⁹

4. Conclusió

El procés viscut per les muralles d'algunes ciutats catalanes, des de les proclames en favor de l'enderroc fins a la seva restauració és una bona mostra de la lenta evolució i ampliació del concepte de monument. Així, mentre en la meitat del segle XIX existia un ambient francament favorable a la destrucció de les fortificacions de la ciutat, al voltant dels anys setanta les muralles van començar a ser contemplades com una part del patrimoni històric que calia conservar. En els anys vint del segle XX, encara es produí una nova revalorització d'aquelles muralles que havien tingut la sort d'evitar la piqueta vuitcentista. Es van fer estudis arqueològics, es van netejar, restaurar, i s'intentà millorar el seu entorn amb la creació dels passeigs arqueològics (el de Tarragona iniciat en els anys vint s'inaugurà en 1932, el de Girona començat en els anys trenta no s'acabaria fins els anys seixanta). Amb tot, cal tenir en compte que, d'una banda, la percepció diferencial del valor històric de cada pany de muralla segons l'època de construcció va permetre que, mentre es mimaven els murs més antics, s'arrasessin els moderns. D'altra banda, és clar que en tot moment les necessitats de creixement de la ciutat van tenir un pes important i, de fet, tant Tarragona com Girona, a canvi de mantenir llurs muralles van haver de pagar el preu de veure condicionada, en certs aspectes, l'evolució del centre històric.

Durant la mateixa època, aquesta evolució també es va produir respecte alguns edificis de l'interior de la ciutat. A Catalunya, però, la incapacitat de la burgesia barcelonesa per afrontar el problema de la reforma interior durant més de quaranta anys,³⁰ va alentir el procés de conscienciació sobre la necessitat de conservar els edificis de la ciutat que tenien algun valor històric o artístic. Els principals moviments de conservació urbana europeus i les obres que iniciaven l'urbanisme neo-romàntic, com ara les de Camille Sitte (1889) o Charles Buls (1893), van sorgir a partir de la constatació de l'impacte que l'urbanisme de la meitat del segle XIX havia tingut en aquelles ciutats on s'havia aplicat (París, Viena...). En canvi, a Barcelona, fins a 1907, amb molt poques excepcions,³¹ les úniques refutacions als criteris del projecte Baixeras sorgiren de les associacions de propietaris i fonamentalment obeïen a criteris econòmics.

Per diversos motius, Barcelona es plantava a començaments de segle amb un projecte de reforma interior obsolet, que havia d'aplicar, però que partia dels criteris purament geomètrics del segle anterior i es contradia amb els plantejaments urbanístics europeus del moment.³² Aquesta tensió va fer que, quan l'any 1907 els pics van començar a aterrar els edificis d'allò que seria la Via Laietana, les crítiques no van tardar a arribar.³³ La reforma deixava de ser un projecte, un conjunt de plànols més o menys encertats, i es convertia en una evidència palpable de destruccions a gran escala.

Així les coses, l'any 1914 ja es realitzava la primera rectificació de la reforma, encarregada a J. Puig i Cadafalch, L. Domènech i F. Romeu que, malgrat mantenir el traçat rectilini de la gran via, intentava enllaçar-la amb el teixit urbà del centre històric i integrar-hi els monuments més pròxims. En els anys següents s'anirien succeint diversos plans de reforma que buscaven una solució més atenta als valors qualitius que oferia el centre antic de Barcelona. La pretensió del projecte Baixeras d'introduir canvis dràstics en el teixit de la ciutat ja havia estat arraconada i, poc a poc, també s'anà desestimant l'obertura de les dues grans vies restants.

En definitiva, doncs, el fet que la reforma de Barcelona s'iniciés en una data tan avançada, d'una banda, va retardar les crítiques a la solució geomètrica dels problemes del centre històric i la conscienciació de la necessitat de conservar els monuments urbans. Paradoxalment, però, va permetre que l'aplicació del pla de reforma es realitzés en un moment de major respecte al patrimoni monumental de la ciutat i, per tant —igual com passaria més tard a Girona—³⁴ s'evitessin moltes destruccions que, durant la segona meitat del segle XIX, sens dubte s'haurien consumat.

Notes

- ¹ Centre Excursionista de Catalunya (1908) «Exposició-Demanda que el Centre Excursionista de Catalunya ha dirigit al senyor alcalde de nostra capital», *Bulletí del Centre Excursionista de Catalunya*, n. 157, pàg. 55-56.
- ² Martorell, J. (1912), «Reforma interior de Barcelona. Exposición del Excmo. Ayuntamiento. Necesidad de la Reforma» *Anuario de la Asociación de Arquitectos de Cataluña*, pàg. 45-50.
- ³ Monlau, P. (1842), *Abajo las murallas!!! Memoria sobre las ventajas que reportaría a Barcelona, y especialmente su industria, de la demolición de las murallas que circuyen la ciudad*, Barcelona.
- ³ *Ibidem*, pàg. 20-21
- ⁵ Serrano, M.M. (1991) «La ciudad percibida. Murallas y ensanches desde las guías urbanas del siglo XIX», *Geo-crítica*, núm. 91, pàg. 15.
- ⁶ Fabre, J. (1986), *Girona, entre quatre rius*, Girona, pàg. 132.
- ⁷ «Nuestras murallas», *Diario de Gerona*, n. 332, 1890.
- ⁸ L'any 1887 fou premiat el poema de J. Coroleu «Noticias históricas sobre las murallas de Gerona», *Certamen de la Asociación Literaria*, 1887, pp. 71 i ss. L'any 1889 aconseguiren premi els articles de P. Palol i A. Lasso de la Vega amb dos poemes que duïen el mateix títol: «A las murallas de Girona» (inclosos a *Certamen de la Asociación Literaria*, 1889, pp. 49-55 i 57-63, respectivament).
- ⁹ ROCA, J.N., (1888), «Los claustros ojivales, el caserío y los muros medio-evaales de Gerona», *Revista de Gerona*, pàg. 277-285.
- ¹⁰ Sobre els resultats de les excavacions: Serra, J.C. (1927-31), «Les muralles ibèriques i romanes de Girona», *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, pàg. 69-84. Sobre la conservació de les muralles: Giralt, R. (1933), «Les muralles de Girona», *Arquitectura i Urbanisme*, núm. 3.
- ¹¹ Aresté, J. (1982), *El crecimiento de Tarragona en el siglo XIX. De la nueva población del puerto al plan de ensanche*, Tarragona, pàg. 135-151
- ¹² B. Hernández publicà multitud d'estudis sobre les muralles de Tarragona en diverses publicacions de tot l'Estat. Una relació es pot trobar a Soberanas, A. J., Massó, M.J (1991), «Bibliografía de Bonaventura Hernández Sanahuja», *Bulletí Arqueològic*, Tarragona, 111-141.
- ¹³ Comunicació de 22 d'octubre de 1868. *Arxiu de la Real Academia de Bellas Artes de San Fernando*, Madrid, 40-3/4.
- ¹⁴ Es publicaren articles a *El Tarraconense*, *El Diario de Tarragona* i al *Diario de Barcelona* (9-12-1870), per mediació de Mañé i Flaquer. D'entre tots, és de destacar la publicació d'una sèrie d'articles de B. Hernández Sanahuja que sota el títol de «Murallas de Tarragona» presentaven una acurada descripció del monument (*El Tarraconense*, 10, 11, 13 i 14 de desembre de 1870). D'altra banda, també s'aconseguí que les Acadèmies de Bones Lletres i Belles Arts de Barcelona, a través de Manuel Milà Fontanals, s'interessessin pel problema.
- ¹⁵ Es van publicar, a començament de 1871, sota el títol *Murallas de Tarragona. Documentos dirigidos a evitar la enagenación y destrucción de aquellos monumentos*, Tarragona, Imprenta de Puigrubí y Aris.

- ¹⁶ «La ciudad de Tarragona no se encuentra en la condiciones de otras grandes localidades a las que ha sido indispensable desceñirse del cinto de piedra que las rodeaba, para desahogo de una numerosa población oprimida». *Murallas de Tarragona* (1871), p. 18.
- ¹⁷ Hernandez, B., «El castillo de Pilatos», *Diario de Tarragona*, 8 de desembre de 1870.
- ¹⁸ Cerdà, I. (1867), *Teoría general de la urbanización y aplicación de sus principios y doctrinas a la reforma y ensanche de Barcelona*, vol. I, p. 13. Citat per GRAU, R., (1980), «Idelfonso Cerdà y la geografía catalana», *Revista de Geografía*, XIV, 1-2, pàg. 80.
- ¹⁹ Cerdà, I. (1859), *Teoría de la construcción de las ciudades aplicada al proyecto de reforma y ensanche de Barcelona*, vol. II, p. 455, Arxiu General de l'Administració (Alcalà de Henares), Secció Cultura, caixa 8034. Tampoc en la seva *Teoría General de la Urbanización* (1867) no fa cap referència als monuments de la ciutat.
- ²⁰ Ballester, D.J. (1860) *Reseña de algunas mejoras de que es susceptible la Ciudad de Lérida*, Lleida.
- ²¹ Tot i que aquesta memòria es troba a la base del projecte d'eixample que l'any 1864 va redactar J. Fontserè, aquesta venda no es va arribar a produir mai. No obstant això, en les primeres dècades del segle XX es tornà a parlar del tema de l'enderroc de la Paeria que acabà amb la restauració de 1929.
- ²² La materialització d'aquest projecte va ser una de les primeres actuacions de la Junta Revolucionària de Lleida l'any 1868. En el lloc de la vella església romànica s'edificaria poc temps més tard una nova església neogòtica.
- ²³ A l'Arxiu Institut d'Estudis Ilerdencs (Fons Pleyan de Porta, C-17), es conserva la documentació generada per aquesta donació.
- ²⁴ Florensa, F. (1961), «Cartografía local. Planos de reforma interior de Barcelona», *Memorias de la Real Academia de Ciencias y Artes de Barcelona*, vol. XXXIII, núm. 19, pàg. 527. Aquest mateix text es pot trobar reproduït a Martorell, V.; Florensa, F.; Martorell, F. (1970), *Historia del urbanismo en Barcelona*, Barcelona, Labor.
- ²⁵ Baixeras, A. J. (1880), *Colección de los artículos que con el epígrafe «La Ley de Expropiación forzosa en la Reforma de Barcelona» publicó en el Diario de Barcelona*. Reproduït a AA.DD. (1985) *Els inicis de la urbanística municipal a Barcelona*, Barcelona, pàg. 52-53
- ²⁶ Haussmann, G. E. (1890-1893) *Mémoires*, vol. II, p. 28. Citat per Sutcliffe, A. (1970) *Ocaso y fracaso del centro de París*, Barcelona, pàg. 188.
- ²⁷ Domènech, L. (1879), «Reforma de Barcelona», *La Renaixensa*, núm. 3, pàg. 125-148.
- ²⁸ Vedaguer, J. (1883) «A Barcelona», *Poesies Completes*, Barcelona, 1943, p. 411. Val a dir que aquesta visió de l'acròpoli va ser un tema recurrent en l'urbanisme barcelonès de començament de segle. Entre altres, podem citar la crítica que feia J. Puig Cadafalch a un projecte similar a «La destrucció de l'Acropolis de Barcelona», *La Veu de Catalunya*, 10 de desembre 1924, o la tardana proposta de Rubió, J. (1927) *Tàber Mons Barceonensis*, Barcelona.
- ²⁹ Avalos, S. (1887), «Voto particular formulado por el Excmo. Sr. D. Simeón Avalos acerca del proyecto de reforma del casco antiguo de la ciudad de Barcelona», *Boletín de la Real Academia de Bellas Artes de San Fernando*, pàg. 135. Els subratllats són de l'original.
- ³⁰ A la qual cosa, cal dir que també va ajudar l'entorquiment que suposaren les traves administratives i la manca d'una legislació adient sobre expropiació forçosa.
- ³¹ Cal destacar, entre altres, un interessant article de Miquel i Badia, F. (1894), «Las opiniones de un burgomaestre sobre la estética de las ciudades», *Diario de Barcelona*, 7 i 21 de febrer, una ressenya molt temprana de l'obra de C. Buls (1893), *L'esthétique des villes*, Brussel·les i l'aplicava al cas de Barcelona i un article de M. Fossas que anticipava la solució que l'any 1914 s'aplicaria a la Via Laietana («Problemas añejos», *Arquitectura y construcción*, núm. 25, pàg. 73-76.
- ³² Com ara els que aplicava Leon Jaussely en l'avantprojecte guanyador del concurs per al pla d'enllaços convocat pel mateix Ajuntament de Barcelona de l'any 1905.
- ³³ Entre els escrits més matiners cal citar els de Jeroni Martorell (1907), «L'art d'urbanisar y la Barcelona de l'avenir», *La Veu de Catalunya*, 9 d'octubre i l'exposició presentada l'any 1911 presentada per diverses entitats de Barcelona, però escrita per aquest mateix arquitecte (nota 2.)
- ³⁴ A finals del segle XIX s'aprovaren uns canvis d'alineacions a Girona que haguessin modificat bona part del contingut monumental dels seus carrers. No es van dur a terme, i l'any 1922 van ser rectificades aplicant nous criteris urbanístics de major respecte per la ciutat construïda. Vegeu: Martorell, J., 1923, «La urbanización en Gerona», *Arquitectura*, núm. 46, pàg. 29-31.

Bibliografia

AA.DD. (1985), *Inicis de la urbanística municipal a Barcelona*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona i Corporació Metropolitana de Barcelona.

- ARESTE BAGES, J. (1982), *El crecimiento de Tarragona en el siglo XIX. De la nueva población del puerto al plan de ensanche*, Tarragona, COAAT i Ajuntament de Tarragona.
- AVALOS, S. (1887), «Voto particular formulado por el Excmo. Sr. D. Simeón Avalos acerca del proyecto de reforma del casco antiguo de la ciudad de Barcelona», *Boletín de la Real Academia de Bellas Artes de San Fernando*, pàg. 131-156.
- BALLESTER PALLAS, D. J. (1860), *Reseña de algunas mejoras de que es susceptible la ciudad de Lérida*, Lleida, José Sol.
- BULS, C. (1893), *L'esthétique des villes*, Brussel-les, Imp. Bruylant-Christophe.
- CENTRE EXCURSIONISTA DE CATALUNYA (1908), «Exposició-Demanda que el Centre Excursionista de Catalunya ha dirigit al senyor alcalde de nostra capital», *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya*, núm. 157, pàg. 55-56.
- CERDÀ, I. (1859), *Teoría de la construcción de las ciudades aplicada al proyecto de Reforma y Ensanche de Barcelona*, Manuscrit, Arxiu General de l'Administració.
- COROLEU INGLADA, J. (1887), «Noticias históricas sobre las murallas de Gerona», *Certamen de la Asociación Literaria*, pàg. 71-76.
- DOMÈNECH MONTANER, L. (1879), «Reforma de Barcelona», *La Renaixensa*, 3, pàg. 125-148.
- DOMÈNECH MONTANER, L. (1906), «L'Acròpolis de Barcelona y les columnes del carrer del Paradís», *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya*, núm 133, pàg. 61-62.
- FABRE, J. (1986), *Girona, entre quatre rius. L'origen dels carrers i barris de la ciutat*, Girona, Ajuntament de Girona.
- FLORENSA FERRER, A. (1961), «Cartografia local. Planos de reforma interior de Barcelona», *Memorias de la Real Academia de Ciencias y Artes de Barcelona*, vol. XXXIII, núm. 19, pàg. 519-541.
- FOSSAS PI, M. (1898), «Problemas añejos», *Arquitectura y construcción*, núm 25, pàg. 73-76.
- GIRALT CASADESÚS, R. (1933), «Les muralles de Girona», *Arquitectura i Urbanisme*, núm. 3.
- GRAU FERNÁNDEZ, R. (1985), «El concepto de monumento histórico en Barcelona (1835-1982), dins *Urbanismo e Historia Urbana en el mundo hispánico*, Madrid, Universidad Complutense, vol. II, pàg. 1055-1063.
- GRAU FERNÁNDEZ, R. (1980), «Ildefonso Cerdà y la geografia catalana», *Revista de Geografia*, XIV, 1-2, pàg. 75-89.
- HERNÁNDEZ SANAHUJA, B. (1870), «El castillo de Pilatos», *Diario de Tarragona*, 8 de desembre.
- HERNÁNDEZ SANAHUJA, B. (1870), «Murallas de Tarragona», *El Tarraconense*, 10-14 de desembre.
- MARTORELL, J. (1907), «L'art d'urbanisar y la Barcelona del avenir», *La Veu de Catalunya*, 9 d'octubre.
- MARTORELL, J. (1912), «Reforma interior de Barcelona. Exposición del Excmo. Ayuntamiento. Necesidad de la Reforma» *Anuario de la Asociación de Arquitectos de Cataluña*, pàg. 45-50.
- MARTORELL, J. (1915), «Reforma interior de poblaciones», *Civitas*, 4, Gener, pàg. 99-107.
- MARTORELL, J. (1923), «La urbanización en Gerona», *Arquitectura*, núm 46, pàg. 29-31.
- MIQUEL BADÍA, F. (1894), «Las opiniones de un burgomaestre sobre la estética de las ciudades», *Diario de Barcelona*, 7 i 21 de febrer.
- MONLAU, P. (1841), *Abajo las murallas!! Memoria sobre las ventajas que reportaría Bar-*

- celona, y especialmente su industria, de la demolición de las murallas que circuyen la ciudad, Barcelona, Imprenta del Constitucional.
- Murallas de Tarragona. Documentos dirigidos a evitar la enagenación y destrucción de aquellos monumentos* (1871), Tarragona, Imprenta de Puigrubí y Aris.
- «Nuestras murallas» (1890), *Diario de Gerona*, núm. 332, 9 de novembre.
- PALOL POCH, P. (1889), «A las murallas de Gerona», *Certamen de la Asociación Literaria*, pàg. 49-55.
- PUIG i CADAFALCH, J. (1924), «La destrucció de l'Acòpolis de Barcelona», *La Veu de Catalunya*, 10 de Desembre.
- ROCA FARRERAS, J. N. (1888), «Los claustros ojivales, el caserío y los muros medievales de Gerona», *Revista de Gerona*, pàg. 277-285.
- RUBIO BELLVER, J. (1927), *Tàber Mons Barcenonensis. Observacions escrites després de l'exposició pública de les «Visions» del Tàber, al claustre de la Seu*, Barcelona, Impremta de la Casa de la Caritat.
- SERRA RÀFOLS, J. (1927-31), «Les muralles ibèriques i romanes de Girona», *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, pàg. 69-84.
- SERRANO SEGURA, M. M. (1991), «La ciudad percibida. Murallas y ensanches desde las guías urbanas del siglo XIX», *Geo-crítica*, núm. 91.
- SITTE, Camille (1889), *Der Städtebau nach seinen künstlerischen Grundsätzen* (Traducció castellana: *La construcción de ciudades según principios artísticos*, Barcelona, Gustavo Gili, 1980)
- SOBERANAS, A. J. ; MASSÓ , M.J. (1991), «Bibliografia de Bonaventura Hernández Sanahuja», *Butlletí Arqueològic*, Tarragona, pàg. 111-141.
- SUTCLIFFE, A. (1970), *The Autumn of Central Paris. The Defeat of Town Planning (1850-1870)* (Traducció castellana: *Ocaso y fracaso del centro de París*, Barcelona, Gustavo Gili, 1973).
- VERDAGUER, J. (1883), «A Barcelona», dins *Obres Completes*, Barcelona, Selecta, 1943, pàg. 407-412.